

CZU: 821.135.1.09(498)

<https://doi.org/10.52505/llf.2025.1.02>

EXILUL IN LITERATURA ROMÂNĂ CONTEMPORANĂ: CAZUL NINEI CASSIAN

Silvia LUPAN

Cercetător științific

E-mail: silvia.lupan@sti.usm.md

Orcid: <https://orcid.org/0009-0002-5488-3219>

Institutul de Filologie „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM,

<https://ror.org/0475kvb92>, (Chișinău)

EXILE IN CONTEMPORARY ROMANIAN LITERATURE: THE CASE OF NINA CASSIAN

Abstract

This paper analyzes the impact that exile had on the life and work of the writer Nina Cassian after she settled in the United States in 1985. The first part of the article contextualizes exile in Romanian literature by discussing the experiences of other Romanian writers who were forced to leave their country, such as Paul Goma, Ion Vianu and Matei Călinescu. The second part highlights the changes that Nina Cassian's work has undergone since 1985, which have reconfigured her writing and literary identity, since exile, as a limiting experience, reflects an identity crisis, an ontological fracture, determined by the uprooting of the individual. In Nina Cassian's case, exile became a catalyst for creation and deep reflection, a continuous search for the self in the absence of stable landmarks. The poems written in exile illustrate a painful awareness of mortality rendered through a poetics of disintegration, which were in no way inferior to those written in Romania, illustrating the same belief in poetry, that axis mundi of Nina Cassian's existence.

Keywords: exile, Nina Cassian, alienation, literary identity, poetry, ontological fracture.

Rezumat

Lucrarea de față analizează impactul pe care l-a avut exilul asupra vieții și a creației scriitoarei Nina Cassian, odată cu stabilirea ei în Statele Unite ale Americii în 1985. Prima parte a articolului realizează o contextualizare sumară a exilului în literatura română, aducând în discuție și cazurile altor scriitori români aflați în situația de a-și fi părăsit țara – Paul Goma, Ion Vianu și Matei Călinescu. În partea a doua vom încerca să scoatem în evidență schimbările pe care le-a suferit opera Ninei Cassian începând cu anul 1985, respectiv cele care i-au reconfigurat scrisul și identitatea literară, întrucât exilul, ca experiență-limită, reflectă o criză a identității, o fractură ontologică, determinată de

dezhădăcinarea individului. În cazul Ninei Cassian, exilul a devenit un catalizator pentru creație și reflecție profundă, o căutare continuă a sinelui în absența reperelor stabile. Poemele din exil ilustrează o conștientizare dureroasă a mortalității redată printr-o poetică a destrămării. Cu toate că nu au fost cu nimic mai prejos decât cele scrise în România, ele ilustrează același crez în poezie, acel *axis mundi* al existenței Ninei Cassian.

Cuvinte-cheie: exil, Nina Cassian, alienare, identitate literară, poezie, fractură ontologică.

În cadrul discuției despre exil, pot fi identificate numeroase exemple relevante, precum alungarea lui Adam și a Evei, exodul poporului evreu, exilul poetului Ovidiu, strămutarea populațiilor indigene din America, migrațiile din regiunile afectate de războaie, foamete sau fenomene naturale extreme, precum și plecarea din țări aflate sub regimuri comuniste. Exilați pot fi numiți și cei care, neavând posibilitatea de a-și părăsi țara, au ales exilul interior ca modalitate de salvare. Neîndoielnic, fără excepții, exilul este o experiență dureroasă, a ruperii, prin urmare determinată de exercitarea unei/unor forțe potrivnice. În consecință, unii indivizi sunt demoralizați și demobilizați (amintim aici cazul lui Stefan Zweig și al soției sale), iar alții încearcă să se reinventeze. În celebrul său eseu *Reflections on exile (Reflecții despre exil)*, Edward Said afirma că exilul nu e o chestiune de alegere, ci ceva care li se întâmplă oamenilor din cauza altor oameni, mai cu seamă în secolul XX. Însă un alt cercetător, John Neubauer, era de părere că exilul reprezintă, totuși, un act de voință: cei care pleacă iau ei înșiși această decizie, chiar dacă sunt forțați de circumstanțe, iar cei expulzați constituie doar excepții, întrucât, în perioada comunistă, dictatorii preferau să-i țină pe opozanți sub supraveghere, putând astfel în orice moment să-și exercite controlul asupra vieții celor din urmă (2009, p. 8). Revenind la Edward Said, el însuși un exilat, acesta considera că spațiul care îl primește pe cel rupt de rădăcinile sale și de trecut devine unul al nonapartenenței (2002, p. 177), iar exilații poartă stigmatul de străini (*Ibidem*, p. 181), ceea ce exclude stările de satisfacție, de placiditate și de siguranță, instaurând un soi de nomadism, iar de îndată ce exilatul s-a obișnuit, poate irupe o altă forță destabilizatoare (*Ibidem*, p. 185). Chiar dacă cei exilați au realizări marcante, acestea sunt adesea adumbrite de gândul la acel „ceva” care a fost pierdut (*Ibidem*, p. 173). O altă sursă profundă de suferință este nevoia de a se refugia într-o altă limbă și dificultatea – uneori imposibilitatea – de a se exprima cu aceeași profunzime și autenticitate. Scriitorii exilați se confruntă astfel cu o dilemă majoră: pot continua să scrie în limba maternă, însă lucrările lor nu vor ajunge nici la publicul din țara de origine, din cauza statutului de indezirabili, nici la cel din țara de adopție. Singura soluție rămâne, pentru mulți, să creeze în limba statului-gazdă, așa cum au făcut Cioran, Eliade și Ionesco (Neubauer 2009, p. 12).

Nicoleta Sălcudeanu identifică, în contextul românesc, trei tipuri majore de exil: exilul cărturarilor (precum Costin, Ureche și Cantemir), exilul „romantic” al generației pașoptiste și, cel mai extins din punct de vedere temporal – cu consecințe semnificative asupra culturii române – exilul care a precedat și s-a desfășurat în timpul regimului comunist de inspirație sovietică, perioadă în care numeroase spirite strălucite au părăsit țara (2012, p. 73). Vom menționa aici doar câteva exemple. Matei Călinescu a ales exilul în 1973, pe fondul intensificării cenzurii – și, implicit, a autocenzurii – după enunțarea *tezelor din iulie* 1971. Prietenul său apropiat, Ion Vianu, s-a exilat în 1977, după ce fusese persecutat ani la rând în calitatea sa de psihiatru, iar fiul său fusese agresat. Cazul lui Paul Goma este, probabil, printre cele mai cunoscute. După ce a fost exmatriculat din toate liceele din România, arestat, torturat și ținut în detenție, apoi la domiciliu obligatoriu, după ce i s-a refuzat publicarea în limba română a cărților, pe care însă scriitorul a izbutit să le publice în Occident, a fost înștiințat că i s-a dat pașaport, iar în 20 noiembrie 1977 a plecat din România, fiind amenințat de generalul Pleșiță, care-i spusese că Revoluția *are mână lungă*. Din acea zi a început exilul lui Paul Goma.

Un caz oarecum diferit este cel al Ninei Cassian. Încă de pe vremea primei căsnicii cu Vladimir Colin, vorbea cu pasiune despre Revoluție și despre socialism, în care credea cu sinceritate, așa cum desprindem din jurnalul ei, *Memoria ca zestre*. În 1947, debutează cu volumul avangardist *La scara 1/1*, a cărui apariție a fost încurajată de Ion Barbu. Fiind atacată furibund, împreună cu prietenul ei Ovid S. Crohmălniceanu, de către Traian Șelmaru, care îi acuză de formalism, „de atitudini dușmănoase, de decadentism, de ipocrizii” (Cassian 2010, p. 45) și de elitism, exprimat printr-un „limbaj pășăresc” (*Idem* 2010), tânăra poetă își face autocritica și începe să realizeze producții proletcultiste despre șantierul de la Agnita Botorca sau despre moartea lui Stalin.

În *Memoria ca zestre*, surprindem supliciul la care se supunea Nina Cassian, pe care îl exprima printr-un limbaj de lemn: „Am înăbușit vechile mele înclinări formaliste, fac o critică pe cât pot mai concretă și mai constructivă” (*Idem* 2010, p. 45). În acei ani de început pentru ea, Nina Cassian credea cu sinceritate că prezența ei la cenaclul muncitoresc era „un semn de încredere din partea Partidului” și o testare a capacității ei de „a comunica și cu alte medii decât cele intelectuale”, iar visul scriitoarei era, conform spuselor ei, să nu se deosebească de clasa muncitoare (*Ibidem*, p. 46). Într-o altă notiță din 1975, Nina Cassian afirma că ceea ce scrisese Șelmaru era perceput de ea drept adevărat, întrucât credea în Partid, iar „cuvântul oficial n-avea cum să fie nici greșit, nici rău intenționat, acei oameni [...] trebuiau să aibă dreptate, altminteri temeliile lumii mele s-ar fi clătinat” (*Ibidem*). Totuși, există și mențiuni din jurnalul scriitoarei din care desprindem o poziție ușor discordantă față de regim, cum ar fi o notiță scrisă în luna octombrie a anului 1948: „Îmi displace atmosfera oficială și ștabii țepeni de care aș depinde și nu mi-ar prii” (*Ibidem*, p. 59) sau alta din luna mai a anului 1953: „La Uniune, aceeași atmosferă apăsătoare, polițistă” (*Ibidem*, p. 314).

Din același jurnal al poetei, aflăm că în 1952 volumul proletcultist *Horea nu mai este singur* a fost înfierat de către Paul Georgescu, care afirma că Nina Cassian scrie tot mai prost. Nedumerirea pe care o avea Nina Cassian în 1977 este de ce o asemenea poezie oferă multiple beneficii unor scriitori, iar altora – dimpotrivă. Totuși, în 1957, poeta s-a delimitat de poezia angajată, perioadă pe care o caracterizează drept „fatalul ocol pe care mi l-am dat mie însămi și propriei mele vocații” (Cristea-Enache 2015), și a revenit la poezia autentică, marcând o „explozie într-adevăr, la toate registrele poeziei, de la solemnitate la joc, de la vizionarism la giumbușluc, de la lirism la discurs ș.a.m.d.” (*Ibidem*).

Volumul din 1965, *Disciplina harfei*, se îndepărtează de rețetele de creație impuse și abordează teme precum dragostea, existența omului în timp, universul marin, fascinația pentru natură, fantezia. Aceste poeme sunt un exercițiu de redescoperire a lumii și, în egală măsură, o redescoperire a propriului sine, exercițiu început încă odată cu volumul din 1957, *Vârstele anului*. Femeia, alături de bărbat, se sustrage lumii, dar își creează o lume care funcționează după propriile legități, generându-se sub ochii lor: „În timp ce coboram, frunzele se măreau,/ verdele, hrănit de respirația noastră,/ se umfla, se rotunjea fabulos,/ nervurile uriașe, elastice ca niște arcane,/ se încolăceau în jurul soarelui./ Era un aer dens, aglomerat,/ o armonie ecuatorială,/ care ne transforma/ în doi enormi coconi aurii/ suprasaturați de dragoste” (Cassian 1965, p. 38).

Intimitatea este cuvântul definitoriu pentru acest volum și este creată prin împletirea ludicului și a ironiei: „Tu ești domestic ca utila sare/ de cină și de prânz, lucind egal/ în cercul ei subțire, de cristal,/ pe proaspăt așternutele ștergere./ Tu ești tăios și drept ca un pumnal/ înfipt în carnea clipei stătătoare/ și ești neîntrerupta sărbătoare/ care-nsoțește chiotul vital” (*Ibidem*, p. 96). Ritmuri bacoviene („Cade o lumină de amurg/ peste cărți închise și caiete,/ palide dreptunghiuri violete./ Ochiul meu se umple de amurg”), blagiene, încărcate de metafore („Din când în când,/ dramatic pulsând,/ sângele meu de lumină/ curge/ prin fulgere,/ în pământ.”), ies din când în când la suprafață, dar remarcăm și o voce inconfundabilă a unui eu „alergând pe o stradă în pantă”: „Aerul îți înfășoară capul,/ un văl diafan, colorat,/ și despici copacii ca pe-un torent verde, unitar,/ curgând în direcție opusă” (*Ibidem*, p. 123).

Din volumul *Ambitus*, publicat în 1969, face parte poemul *Donna miraculata*, care a fost desemnat în 2014, de centrul de artă Southbank Center, din Londra, drept una dintre cele mai frumoase 50 de poezii din întreaga lume (Ioanid 2014).

În volumul apărut în 1981, *De îndurare*, discursul poetic devine mai grav, purtând însemnele doliului, după ce soțul poetei a decedat: „Zice luna: De-acum încolo, nu te vei mai ciocni de mine/ în plutirea ta nocturnă;/ numai întuneric le va fi dat/ brațelor tale să legene,/ numai întunecime și apă neagră” (*Idem* 1981, p. 75). Patima, veselia, stările de reverie sunt înlocuite de o disperare lucidă, de o poetică a descompunerii: „Schematizându-mă până la os,/ m-am făcut un schelet frumos./ ce-a fost carne, ce-a fost idee vie/ s-a transformat în contumacie./ Credința, ochiul

meu, mi le-am scos./ Fără ochi, scheletul e mai riguros.// Spasmul iubirii s-a resorbit./ Absența devine gestul meu infinit” (*Ibidem*, p. 69).

În 1985, Nina Cassian ajunge în Statele Unite cu o bursă Soros, în calitate de profesor invitat la New York University. Dar la scurt timp află că prietenul ei Babu (Gheorghe Ursu) este arestat, iar jurnalul acestuia – confiscat. Iată ce nota Nina Cassian tot atunci: „Deci Babu a murit. Mai exact, a fost ucis. Pentru jurnalul lui! [...] Sunt disperată. Viața mea e întuneric. Nu mă pot întoarce acum, nici de rămas nu-mi arde, nu pot trăi fără Ali și trebuie să mă port normal, deși sunt anormală. Ce să mă fac? Permanentizarea efortului de supraviețuire mă ucide” (*Idem* 2005, p. 8). Așa cum li s-a întâmplat și altor exilați, un sentiment al absurdului, al neputinței îi cuprinde întreaga ființă a poetei: „Ce mai pot aștepta acum, bătrână, urâtă, singură, săracă, dezrădăcinată? Nimic, un mare NIMIC” (*Ibidem*). La fel ca exilații amintiți anterior, doar că la o vârstă mult mai înaintată, Nina Cassian se vede nevoită să continue efortul de supraviețuire și să se reinventeze. Trăiește momente în care nu mai este sigură de propria ei identitate. Totuși, evenimente asemănătoare cu acesta determină o criză identitară chiar și la o etapă atât de avansată a vieții: „Am avut acum câteva zile o criză de identitate. Ce sunt eu? Româncă? Nemțoaică? Evreică? Rusoaică? Unguroaică? Internațională? O bizară apartenență și nonapartenență...” (*Ibidem*, p. 66).

În ceea ce-i privește pe scriitorii exilați, există două ipoteze: conform primei, exilul a exercitat o presiune demoralizatoare, iar ei nu am mai reușit niciodată să compună lucrări cu adevărat valoroase; conform celeilalte, „exilul pare să stimuleze fantezia ca nicio altă experiență, în încercarea scriitorului de a accesa și a imagina alte locuri sau de a idealiza trecutul”, precum afirmă scriitoarea Glenda Abramson¹ (*trad. n.*, 2006, p. 171). Probabil, Nina Cassian, la fel ca Theodor Adorno, a înțeles la un moment dat că unica ei casă accesibilă este scrisul (Said 2002, p. 184).

În cazul Ninei Cassian, putem afirma că succesele literare nu au ocolit-o nici peste ocean, deși ea scria astfel în jurnal în 1986: „Succesele literare oarecari nu-mi aduc bucurie” (Cassian 2005, p. 27). Cu toate acestea, realizările obținute nu erau chiar „oarecari”. În mod constant, poeziile ei au fost publicate în prestigioasele reviste *The American Poetry Review* (în numărul din martie-aprilie 1988, în cel din iulie-august 1999 etc.) sau *The New England Review* (volumul nr. 64 din iarna anului 1990 sau cel din martie-aprilie 2009 etc.), volumele *Lifesentence* (1991), *Take my word for it* (1998), *Continuum* (2010) i-au apărut la celebra editură Norton, iar *Call yourself alive* – la Dafour Editions în 1996.

Volumul *Desfacerea lumii* (spre deosebire de *Facerea lumii*) a fost tipărit în anul 1997 și indică un sfârșit care poartă în sine o târzie, dar nouă facere. Din punct de vedere structural, este alcătuit din trei părți. Prima devine ilustrativă pentru literatura de doliu și conține poeme scrise în anii 1984 și 1985, dar, din motive lesne

¹ “Exile seems to stimulate a form of literary imagination like no other experience. In the attempts to transcend time and space and the need to access and imagine other places or to idealize the past.”

de înțeles, nu a mai fost editat în România. A doua parte, care dă și titlul întregului volum, reflectă, așa cum menționează autoarea în prefață, drama strămutării ei „într-un țărâm și într-o limbă, amândouă străine” și „mutațiile survenite în România după 1989” (*Idem* 1997, p. 5). Cea din urmă parte, *Muzica de dincolo*, cuprinde poeme scrise chiar în exil, multe dintre acestea în limba engleză și traduse în limba română, exercițiu care i se părea Ninei Cassian, la început, imposibil.

Pornind de la versurile care încheie prefața volumului *Desfacerea lumii* („Și dacă e dezamăgită carnea/ (de fapt, strivită, ruptă în bucăți) – / rămâne Duhul/ alcoolul verde/ al fructului ce-am fost cândva.../ Citește-mi cartea/ și îmbată-te/ de-aroma cărnii mele.”), putem formula concluzia că acestea sunt un testament literar, deși de la publicarea acestei cărți până la moartea poetei s-au mai scurs alți 17 ani. Cât despre poemul *Exodus*, care deschide partea centrală a volumului sus-amintit, nu este ales întâmplător, ci definește o nouă stare de lucruri, un eu poetic nevoit să se reinventeze, dar și luptându-se să-și păstreze identitatea. Existența acestui eu este împărțită între atunci și acum, între aici și acolo, lumea de dincolo de ocean fiind creionată în culori greu de definit – „albastru-vânat de balenă”, „alb-gălbui de burtă de sturion”.

Scriitoarea Marguerite Dorian, de origine română, afirma: „Timpul jocurilor rafinate ale lui Cassian se îndepărtează, sfâșiat de amintirile iubirii și ale morții, sub umbra crescândă a îmbătrânirii, în orașe străine. [...] Rănită de timp, de pierderea țării și a limbii, neavând răbdare cu lucruri absurde precum consolarea sau raționamentele, ea îl provoacă pe Dumnezeu de parcă ar fi fost unul dintre iubiții săi reticenți”² (*trad. n.*, 1990, p. 93).

Autoportretul exilatei nu mai are nimic din puterea de seducție de altădată. Aceasta nu se lamentează, ci își contemplă lucid starea de a fi. Lipsită de speranță, ființa este redusă la memorie: „Acum sunt numai Memorie./ Hainele îmi atârna, ude și grele de memorie./ Am încălțări de nisip înghețat./ O perucă de gheață: calota memoriei” (Cassian 1997, p. 44). Altă dată, eul poetic este ipostaziat într-o tristă jucărie de Crăciun, lipsită de viață, care a pierdut sensul direcției, care trădează sentimentul de alienare – simțindu-se străin de toți, dar și de sine – „slaba mea ființă/ se rotește fără aer,/ fără clinchet diafan,/ spânzurată de tavan” (*Ibidem*, p. 53) – ori ia forma unei balerine: „Săraca dansatoare,/ mizerul ei vrej/ rotitor fără vânt” (*Ibidem*, p. 52). La rândul ei, lumea care o adăpostește este și ea în declin, acompaniată de muzică dodecafonică.

În volumul *Desfacerea lumii*, iubirea este doar o umbră care amintește mereu de neființă, de moarte, de trecut, de singurătatea copleșitoare, de eforturile sisifice: „Parcă aș fi condamnată la poezie/ ca la muncă silnică” (*Ibidem*, p. 53). Cu toate

² “The time of Cassian’s exquisite games is receding, lacerated by memories of love and death, under the growing shadow of aging, in alien cities. [...] Wounded by time, by the loss of country and language, impatient with such absurdities as consolation and reasonableness, she challenges God the way she would challenge one of her reluctant lovers” (*tr.n.*).

acestea, există și poeme care lasă să se întrevadă o rază de lumină, un licăr de speranță, precum în *Natal, mortal*: „Am înotat azi în apa fluxului,/ într-o buclă, într-un leșin al oceanului,/ cu mâl pe fund și ierburi ascuțite/ – și mă sugă și mă ciopârțesc/ până când cerul nu mă salvează de la înec/ cu sărutul lui *bouche à bouche* [...] Respir/ cu saliva cerului pe buze” (*Ibidem*, p. 49). Are loc aici un *descensus ad inferos*, finalizat printr-o salvare miraculoasă și dătătoare de viață.

Despre enorma capacitate a autoarei de a se reinventa vorbește un alt poem din *Desfacerea lumii, Nemeritata vacanță*, care reflectă o poveste plină de sarcasm despre un autor a cărui identitate nu este greu de ghicit: „Poate mi se pare/ ori mi se năzare/ că e chiar aceea,/ stihia-egeea, poate nu sunt eu/ odrasla de zeu/ – ci-i un autor/ foarte vechi și mort,/ veșnic debitor/ insulei din nord/ unde-ntâmplător/ soarta mi-o export” (*Ibidem*, pp. 59-60). Iar în metru eminescian, dar în manieră postmodernistă, este conceput poemul *Greaca veche*: „Vino, murește-mă-n aula criptelor,/ fii-mi judecată și țărnișă manuscriptelor,/ vino, mă-neacă, mă sugă și-mi lasă/ albul, albitul schelet de femee,/ tu, mișcătoare surată egee” (*Ibidem*, p. 63).

Poemul care deschide partea a III-a – *Muzica de dincolo* – reflectă o unitate a contrariilor, principiu care, considerăm noi, este definitoriu pentru opera poetică concepută în timpul exilului Ninei Cassian: „Cu un picior în groapă/ și cu celălalt pe tigrul împușcat/ – așa mă văd,/ răpusă și învingătoare, în acest tablou de vânatoare” (*Ibidem*, p. 77).

În concluzie, exilul, ca experiență-limită, reflectă o criză a identității, o fractură ontologică, determinată de deșrădăcinarea individului. În cazul Ninei Cassian, acesta a devenit un catalizator pentru creație și reflecție profundă, respectiv o căutare continuă a sinelui în absența reperelor stabile. Poemele din exil ilustrează o conștientizare dureroasă a mortalității (așa cum se menționa în *World literature today*, numărul 2, din martie-aprilie 2009), redată printr-o poetică a destrămării. Însă, totodată, acestea nu sunt cu nimic mai prejos decât cele scrise în România, de vreme ce ilustrează același crez în poezie, acel *axis mundi* al existenței Ninei Cassian.

Références bibliographiques:

ABRAMSON, Glenda. Exile, Imprisonment and the Literary Imagination. *Jewish Studies Quarterly*, vol. 13, no. 2, 2006. [online, citat 20.10.2024]. Disponibil: <https://www.jstor.org/stable/40753397>. E-ISSN: 1868-6788.

CASSIAN, Nina. *Desfacerea lumii*. București: Editura Fundației Culturale Române, 1997. ISBN: 9735771128.

CASSIAN, Nina. *De îndurare*. București: Editura „Eminescu”, 1981.

CASSIAN, Nina. *Disciplina harfei*. București: Editura pentru literatură, 1965.

CASSIAN, Nina. *Memoria ca zestre*, vol. I. București: Cărțile Tango, 2010.

CASSIAN, Nina. *Memoria ca zestre*, vol. III. București: Institutul Cultural Român, 2005.

CRISTEA-ENACHE, Daniel. *Nina Cassian, Ion Barbu, admirație (adoratie)*, 2015. Disponibil: <https://www.literaturadeazi.ro/panoramic/nina-cassian-ion-barbu-admiratie-adoratie> [accesat 2024-10-25].

DORIAN, Marguerite. Call Yourself Alive? The Love Poems of Nina Cassian. *World Literature Today*, vol. 64, no. 1, 1990, pp. 92–93. Disponibil: <https://doi.org/10.2307/40145859> [accesat 2024-11-11.]. E-ISSN: 0196-3570.

IOANID, Doina. Poezii de Nina Cassian și Doina Ioanid, într-un top internațional al celor mai frumoase 50 de poeme de dragoste. *Observator cultural*, nr. 729, 06.07.2014. Disponibil: <https://www.observatorcultural.ro/articol/poezii-de-nina-cassian-si-doina-ioanid-intr-un-top-international-al-celor-mai-frumoase-50-de-poeme-de-dragoste/> [accesat 2025-06-06.].

NEUBAUER, John și BORBÁLA, Zsuzsanna Török. *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe*. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2009. ISBN: 978-3-11-021773-5.

SAID, Edward. *Reflections on exile*. Cambridge: Harvard University Press, 2002. ISBN: 0-674-0097-5.

SĂLCUDEANU, Nicoleta. Exilul literar românesc. În: *Revista de Istorie și Teorie Literară*, nr. 1-4, 2014, pp. 73-88. E-ISSN: 0034-8392.

Notă: Articol elaborat în cadrul subprogramului de cercetare 010301 „Perspective interdisciplinare asupra fenomenelor de confluență și de confruntare în domeniile lingvistic, literar și folcloric în spațiul basarabean ca limes civilizațional și frontieră geopolitică”, Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM.

Primit: 28.05.2025

Acceptat: 10.06.2025